

HANÁK PÉTER:

A FEUDALIZMUSRÓL A KAPITALIZMUSRA VALÓ ÁTMENET MARX GONDOLATRENDSZERÉBEN

A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet hosszú távú, évszázados folyamat, tehát kiválóképpen a történettudomány tárgya. Ez a téma megalapozó történeti jelentőségénél fogva a marxi elmélet integráns részévé, mondhatjuk: ugrópontjává vált. Részben azért, mert a kapitalizmus keletkezésének körülményei megvilágítják a természetét, a fejlődésmenetét, és egyúttal a szükségszerű elmúlását, részben pedig azért, mert e szemléletes példán bizonyítja Marx konkrétan a társadalmi formációváltások elméletét, tehát analógiás módszerrel is igazolja a kapitalizmus-szocializmus formációváltás történelmi szükségszerűségét.

A feudalizmus forradalmi megdöntésének indokait és körülményeit klasszikus módon a *Kommunista Kiáltvány* fogalmazta meg. „A burzsoázia nem létezhet anélkül, hogy ne forradalmasítsa folyton a termelési szerszámokat, tehát a termelési viszonyokat, tehát az összes társadalmi viszonyokat.” A burzsoázia által kifejlesztett „termelési és érintkezési eszközök” a hűbéri társadalomban jöttek létre, ám a fejlődés meghatározott fokán „a földművelés és az ipar feudális szervezete, egyszóval a feudális tulajdonviszonyok nem feleltek meg többé a már kifejlett termelőerőknek. Gátolták a termelést ... Megannyi béklyóvá váltak. Szét kellett feszíteni, szét is feszítették őket.”

Ebből a fejlődéselemzésből legalább három következtetés vonható le. 1. A feudális rendszert a termelést szakadatlanul forradalmasító burzsoázia rombolta le, amely jórészt szökött jobbágyokból és hagyományos városi polgári elemekből alakult ki. 2. A feudalizmus megdöntésének eszköze, motorja az osztályharc, amely az egész társadalmi fejlődés motorja. 3. A feudalizmus megdöntésével az osztályharc nem szűnik meg, hanem az uralkodó burzsoázia ellen fordul. „Szemünk előtt hasonló folyamat játszódik le” – olvassuk a *Kommunista Kiáltványban*. A 19. század derekán a tőkés termelési viszonyok és hordozójuk, a burzsoázia válnak a fejlődés kerékkötőjévé. El kell tehát jönnie az új antagonisztikus osztálynak, a proletariátusnak, és el kell jönnie a termelési módban rejlő belső ellentmondás végső kieleződési szakaszának, amikor a munkásság forradalmi osztályharcokkal végrehajtja a soron következő formációváltást.

Nincs szándékomban elemi szintű ismereteket feleleveníteni, hanem

éppen a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet marxi elméletének tisztázása végett kívántam erre a magyarázatra visszautalni, mert van Marxnak egy másik, sok szempontból eltérő elmélete is az átmenet motívációjáról és lezajlásáról. Ezt a koncepciót először 1857-ben az *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai* (Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie) c. művében fejtette ki, mélyreható közgazdasági kutatások alapján. „A munkának a tőkéhez, illetve a munka objektív feltételeihez mint tőkéhez való viszonyulása, történelmi folyamatot előfeltételez, amely felbomlasztja azokat a különböző formákat, amelyekben a dolgozó – tulajdonos, illetve a tulajdonos dolgozik.”

Először, felbomlasztja a földhöz, mint természeti termelési feltételhez való viszonyulást, vagyis felbomlasztja a *kisparaszti tulajdont*. Másodszor, felbomlasztja azokat a viszonyokat, amelyekben „a dolgozó a szerszám *tulajdonosaként* jelenik meg. Ahogy a földtulajdon fenti formája *reális közösséget* feltételez, úgy a munkának ez a szerszám-tulajdona feltételezi a ... *kézművesmunkát*; ezzel összekapcsolva a céhes-testületi rendszert”. S végül felbomlasztja azokat a viszonyokat, amelyek közt *maguk a munkások* ... még *közvetlenül az objektív termelési feltételek közé* tartoznak, és mint ilyeneket, elsajátítják őket – tehát rabszolgák vagy jobbágyok. „A tőke számára a munkás nem termelési feltétel, hanem csak a munka az”, pontosabban a munkás munkája, s ezt sem közvetlenül, hanem a *csere közvetítésével* sajátítja el. (E tétel kidolgozottabb megfogalmazását A Tőke I. k. „*Az úgynevezett eredeti felhalmozás*” c. fejezetében olvashatjuk.)

Eszerint tehát a burzsoázia – akár vállalkozó tőkésék, akár tőkés földbirtokosok – nem a hűbérurat és a feudális tulajdont sajátítják ki, hanem a közvetlen termelő kistulajdonost fosztják meg a termelés objektív feltételeitől. Következésképpen, nem a jobbágyok és a hajdani jobbágyok utódai, a városi burzsoák osztályharca dönti meg a feudalizmust, és teremti meg a tőkés termelési mód alapjait, amint ezt a Kommunista Kiáltvány állítja. *A tőkeviszony és ezzel az új termelési mód a nagy- és a kistulajdon, a tőkés és a dolgozó kistulajdonos harcából alakul ki, a burzsoázia lényegében erőszakos kisajátító tevékenysége révén jön létre.*

A kétféle magyarázat közti különbség első látásra a kisajátítás tárgyában mutatkozik, mélyebb lényegét tekintve azonban *a tőke különböző felfogásában rejlik*. Marx értelmezésében a tőke kezdettől fogva nem egyszerűen pénz, nem tárgy, dolog, hanem: *viszony*. De korai műveiben a termelési viszony, illetve kifejeződése, a tulajdonviszony a tőkés és a bérmunkás között áll fenn, az *Alapvonalak* és az *A Tőke* írójánál a termelő mun-

kás és a munka feltételei közötti viszonyt fejezi ki. A tőkés vagyona egy részén éppen úgy megveszi a munkást – olvashatjuk még a *Bérmunka és tőke* c. munkájában (1849), mint ahogyan megvette a nyersanyagot, és ettől kezdve már „csak a saját tulajdonában levő nyersanyagokkal és munkaeszközökkel termel”, s ezekhez tartozik a munkás is. A munkás ugyan személyében szabad, de egyúttal az egész tőkés osztály tulajdonát alkotja.

Későbbi műveiben korrigálja ezt a pontatlan megfogalmazást: a kapitalizmust éppen az különbözteti meg a korábbi társadalmi formációktól, hogy a munkás minden vonatkozásban szabad, nem ő, hanem a termelés objektív feltételei, a termelési eszközök vannak a tőkés tulajdonában, aki ezek segítségével, közvetett módon, *a cserefolyamatban sajátítja el a munkás munkáját*. A tőkésviszonyt létrehozó folyamat nem más, „mint a munkás elválasztása munkafeltételeinek tulajdonától”. Ez a folyamat „a társadalmi létfenntartási és termelési eszközöket tőkévé, másrészt a közvetlen termelőket bérmunkásokká változtatja”. Ezt a folyamatot, mint ismeretes, nevezi Marx az *eredeti felhalmozásnak*.

A két koncepció közti különbséget lehet az időbeli eltérésnek, a tíz év alatti elmélyült politikai gazdaságtani kutatások eredményeinek betudni. Márcsak ezért is erőltetett kétféle teóriáról beszélni, ahogyan egyes nyugati szerzők teszik. De nemcsak a megismerés folyamatában rejlő valószínűségi közelítés pontosabb eredményéről van szó, hanem más szempontú és módszerű közelítésről is. *A Kommunista Kiáltvány*, a *Bérmunka és tőke* írójának történetisége dialektikus történetfilozófiai, gazdasági elemzése pedig szociológiai alapozású. Megállapításai a már működő tőkés rendszer funkcionális vizsgálatán alapulnak. Az „eredeti felhalmozás” gondolatának történetisége viszont közgazdaságtani alapozású, amely a kapitalizmus keletkezésének genetikus vizsgálatán alapul. *Az előbbiben a történeti elemzés, a polgári forradalom körülményeinek tisztázására, az utóbbiban a rendszeres felhalmozás előzményeinek, vagyis a tőke és a modern tőkés keletkezésének feltárására szolgál*. A kétféle közelítés között bizonyára van összefüggés, éspedig úgy gondoljuk, szorosabb, mint egy szerző tudományos fejlődésének önkorrekciója. Ám ahhoz, hogy a kétféle koncepció összefüggését megnyugtatóan tisztázhassuk, egy szembevető ellentmondást kell szemügyre vennünk.

A Kommunista Kiáltvány szerint, amint idéztük is a jólismert passzust, a földművelés és az ipar feudális szervezete, vagyis a feudális termelési viszonyok már nem feleltek meg a hatalmasra nőtt új termelőerőknek, ezért szét kellett feszíteni, rombolni őket. A későbbi koncepció vi-

szont azt bizonyítja, hogy a tőkés termelés és felhalmozás előfeltétele a kettős értelemben szabad – a termelőeszköz tulajdonától és a feudális függő viszonytól is szabad – munkás létrejötte. Jogos tehát a kérdés, hogy egyáltalán fennáll-e még a jobbágyi függő viszony és a céhrendszer akkor, amikor a hatalmasra nőtt tőkés termelőeszközök szétfeszítik a régi rendet? Ha fennállnak, akkor még aligha zajlott le az eredeti felhalmozás, alig cseperedhetett fel a modern burzsoázia, ha viszont már nincsenek, akkor milyen termelési módot és társadalmi rendet kell megdönteni és ki dönti meg őket?

A válasz lényegét maga Marx megadja. „*A tőke ösképződése* nem úgy megy végbe” – írja az Alapvonalakban –, hogy a tőke ... felhalmozó létfenntartási eszközöket és munkaszerszámokat és nyersanyagokat ... Nem úgy, hogy a tőke hozza létre a munka objektív feltételeit. Hanem a tőke *ösképződése* egyszerűen úgy történik, hogy a *pénzvagyonként* létező értéket a régi termelési mód felbomlásának történeti folyamata képessé teszi arra, hogy egyrészt a munka objektív feltételeit *megvásárolja*, másrészt magát az *eleven* munkát a szabaddá lett munkásoktól pénzért cserébe megkapja.” Igaz, írja utóbb *A Tőke* 24. fejezetében, a tőkés társadalom gazdasági struktúrája a feudális társadalom gazdasági struktúrájából jött létre, csak hogy a tőkés társadalom alkotóelemeit a feudalizmus „felbomlása tette szabaddá” (I. 773). „A fejlődés kiindulópontja, amely a bér-munkást és a tőkést létrehozta, a munkás szolgálata volt”. A fejlődés során azonban ez a szolgaság fellazult (I. 774), a személyes szolgaviszony formálissá vált, s a feudális tulajdonviszony – a pénzjáradékra való fokozatos áttérés folyamán – előbb burkoltan, majd egyre nyíltabban szabad magántulajdonná, a jobbágy bérlővé, de facto szabadparaszttá, a céhlegény önálló kézművéssé vált. Ebből logikusan következik, hogy a feudális és a tőkés termelési mód között egy sajátos, *prekapitalista kistermelői tulajdonviszony*, a feudális és a tőkés rendszer között egy *átmeneti formáció* áll fenn, elsősorban és legtisztább formában a mintául vett Angliában. (Joggal emeli ki Pach Zs.P. ebben a vonatkozásban a feudalizmus felbomlási és a korai kapitalizmus kialakulási szakaszának egybeesését.)

De ne siessünk el a fenti állításunk Angliára vonatkozó félmondatnyi fenntartása mellett. Tény, hogy az eredeti felhalmozás folyamata klasszikus formában csak Angliában zajlott le, s még ott sem fejeződött be, ott sem terjedt ki az egész országra a 17. század derekán lezajlott polgári forradalomig. A kontinens nyugati országaiban a 18. század folyamán is csak részlegesen, nagy regionális eltérésekkel haladt előre. Franciaország nagy részén, amint ez a cahiers de doléance-okból és legújabb helytörténeti

munkákból világosan kitűnik, a forradalom előtt is fennállt a feudális földesúri jogok és a jobbágyi kötelek rendszere. Itt tehát a forradalomnak a feudális tulajdonviszonyok erős maradványait is fel kellett számolnia, s ennek megfelelően, a parasztság a harmadik rend keretében, a burzsoáziával együtt harcolt az ancien régime ellen. De azokban az országokban, azokon a vidékeken is, ahol a jobbágy valóban pénzjáradékot fizető bérlővé, a céhlegény kézművessé vált, beleértve a klasszikus Angliát is, ott is fennmaradtak feudális privilégiumok, vámok, monopóliumok, a feudális politikai és jogi rendszer. A kistermelői tulajdonviszonyon alapuló forma mellett tehát a nyugati országokban is fennmaradt, vele együtt létezett a feudális tulajdonviszony, vagy legalábbis a feudális politikai és jogi rendszer, amelyet a forradalomnak – egyes területeken forradalmi tartalmú radikális szabályozásnak – éles osztályharcban kellett eltávolítania.

Ez az *egyik szál*, amely Marx két koncepcióját történeti és logikai szempontból összekapcsolja.

A „tőke előtörténetét” azonban nemcsak a feudális viszonyok felszámolásáért vívott harc, hanem a szívósan meggyökerezett prekapitalista – (és kapitalizmust gátló) – kistermelői tulajdon és az ezek kisajátításából felnövő tőke közti harc is alkotja. Tény, hogy a kistermelői tulajdon és termelési mód szétaprózza a termelőeszközöket, akadályozza társadalmiasodásukat és gyors fejlődésüket. Ezt a módot is el kell pusztítani ahhoz, hogy a rendszeres tőkés felhalmozás feltételei létrejöjjenek, s a tőkés termelési mód bázisa megszilárduljon. Ez a folyamat, bármennyi erőszakkal, kegyetlenséggel, „vérrel és szennyel” jár is, végül egy fejlettebb társadalmi formációhoz vezet.

Az eredeti felhalmozás történeti tendenciája, a kistermelők kisajátítása nem fejeződik be az uralomra jutott kapitalizmusban: a kisajátítás folyamatos, most már a kapitalizmus immanens játékszabályai alapján, a tőke állandó centralizációja útján megy végbe. Egy-egy tőkés „sok tőkést üt agyon”. A *permanens kisajátítás* fejlődéstendenciája végül is a kevesek tőketulajdonához, a monopóliumhoz vezet el, ami viszont már az egész termelési mód akadályává válik. Ebben a szakaszban aztán, írja Marx, szét kell feszíteni a tőkés termelési viszonyok burkát. S aztán jön a prognózis: „Ütött a tőkés magántulajdon végórája. A kisajátítókat kisajátítják”. Ezen a *másik szálon* is eljutunk tehát a Kiáltvány koncepciójához, a tőkés rendszer szükségszerű pusztulásának előrejelzéséhez. A megszüntetés folyamatának bemutatása és motiválása eltér ugyan a Kiáltvány gondolatmenetétől, erőteljesen hangsúlyozza a társadalomfejlődés evolúciós folyamatosságát, a végkövetkeztetésben azonban megegyezik az első koncepcióval.

Hátra van még egy, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet vizsgálata szempontjából lényeges kérdés: milyen történeti körülmények, milyen gazdasági tényezők bomlasztják fel a feudális termelési módot, és teremtik meg a kapitalizmusra való átmenet konkrét feltételeit?

„Az eredeti felhalmozás történetében – írja Marx – történelmileg korszakalkotóak mindazok a forradalmi jellegű változások, amelyek a kialakuló tőkés osztály számára emeltyűkül szolgálnak”, mindeneke előtt a tömeges proletarizálódás mozzanatai, amelyeket a 16–17. század hatalmas kereskedelmi fellendülése, dinamikus piacbővülése indukált. „... Azok a nagy forradalmak, amelyek a 16–17. század folyamán, ... a kereskedelemben végbemennek és a kereskedelmi tőke fejlődését rohamosan meggyorsították, egyikét alkotják ama főmozzanatoknak, amelyek a hűbéri termelési módnak tőkés termelési módba való *átmenetét* elősegítették.” (T. III. 375.) Tehát a *kereskedelmi tőke* az átmenet főszereplője, ámde szerepének, hatásának értékelése nem egyértelmű a marxi gondolatrendszerben.

A kereskedelmi tőke *gazdasági funkciójának* történeti alakulásával Marx behatóan az *Alapvonalak*-ban foglalkozik. A tőkét megelőző egyetlen felhalmozás a pénzvagyone, amely nem termelő, hanem a forgalomból ered és ahhoz tartozik. A felvásárló kereskedő azáltal, hogy minden falusi mellékipart megsemmisít, a korábban használati értéként létrehozott árukat csereértékké változtatja. A *Tőke* I. kötetében ugyancsak kiemeli a tőke két prekapitalista formáját, amelyek a tradicionális viszonyok között elnyomorítják a termelőt, anélkül, hogy új módot hoznának létre. Ehelyütt röviden említi – jóformán csak üdvözli – az ipari tőkés születését. Azt a kezdeti folyamatot, amelynek során egyes kézműves mesterekből kistőkés, manufaktúra-tulajdonos, majd gyáros lett, „csigalassúságúnak” nevezi, amely semmiképp sem felelt meg „a bővülő világpiac kereskedelmi szükségleteinek” (I. 810). A folyamatba azonban a jobbjágyviszony és a céhalkotmány felbomlása idején fokozottan bekapcsolódik a kereskedelmi és a pénztőke. A feudalizmus felbomlásakor ugyanazok a tényezők, amelyek magát a felbomlást előidézték, lehetővé teszik a pénztőke forradalmasító behatolását az ipari termelés preindusztriális szervezeti formáiba. Ebben a szakaszban a felvásárló kereskedő azokat a fonókat és szövőket, akik mesterségüket addig falusi háziiparként üzték, a maga fennhatósága alá vonja, nyersanyaggal látja el, utóbb szülőhelyükről elköltöztetve, „egy dologházban” egyesíti, még később pedig szerszámuktól is megfosztja őket. (Alapvonalak, 46/1, 387–388.)

A *Tőke* III. kötetében újabb kutatásai alapján módosította, árnyalta

az átmenet tényezőinek magyarázatát. A történeti áttekintés során a valóban „forradalmasító útnak” továbbra is azt nevezi, amikor a termelő kereskedővé és tőkésévé lesz, és továbbra is hangsúlyozza, hogy a *kereskedelmi tőke* „önmagában véve nem forradalmasítja a régi termelési módot, sőt azt inkább konzerválja, és mint a maga előfeltételét megtartja” (III. 377). Az elemzés során azonban rámutat arra, hogy mégiscsak ez utóbbi út volt a *történelmileg jelentős* az átmenetben, és néhány oldalnyi tényanyag alapján az is világossá válik, hogy a 16–17. században a kereskedelmi tőke már nem „önmagában véve” működött.

Hogy hol, mikor és mennyire bomlasztja fel a régi termelési módot, az nem tőle, hanem a hagyományos gazdasági-társadalmi rend jellegétől és szilárdságától függ. Az újkorban azért volt képes a *tőkés* termelési módhoz való átmenetet előmozdítani, mert a feudális viszonyok bomlási szakaszában már létrejött a kistermelői tulajdon és a kistermelői szabadság. Akár a kereskedő hatol tehát be felvásárlóként (Verleger) vagy manufaktúra szervezőként a céhen kívüli iparba és a falusi háziiparba, akár a közvetlen termelő válik vállalkozóvá és kereskedővé, – mindkét út alapfeltétele az *átmeneti* formáció, a szabad kistermelő magántulajdonán alapuló termelési mód. Úgy látszik, csakis ilyen átmeneti formában válik lehetségessé a termelési eszközök forradalmasítása, csak ilyen viszonyok között valósulhat meg, hogy a termelésbe behatoló kereskedelmi tőke ne konzerválja, hanem maga is forradalmasítsa a termelés hagyományos rendjét.

A kereskedelmi tőke ilyen szerepét a feudalizmus felbomlásának végső szakaszában annál is inkább hangsúlyoznunk kell, mert Közép- és Kelet-Európában még a nyugati alternatíváknál is kisebb szerepe volt a Marx által jelölt „valóban forradalmi” útnak, a kisiparos tőkésévé válásának, és annál döntőbb, szinte általános és tipikus volt a *kereskedelmi tőkésből* átvedlett vállalkozó-alapító tőkés.

Végül megállapíthatjuk, hogy Marx különböző időpontokban, különböző aspektusokból vizsgálta a feudális rendszer megdöntésének útját-módját, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet kérdéseit. Egy új forradalmi mozgalom irányadó programjában, érthető módon, a forradalmi osztályharc jelentőségét domborította ki, a tőke anatómiájának nagy művében közgazdasági nézőpontból vizsgálta a tőke geneziséét, a felhalmozás mechanizmusát. Igaz, koncepciói között van eltérés, és felfogását olykor egyazon gondolatrendszerben is módosította. A feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet lényeges kérdéseinek szakszerű és elméleti

megfogalmazásán túlmenően, a megismerés folyamatában előrehaladó állandó *önkorrekció*, úgy vélem, a marxi munkamódszer lényeges eleme, maradandó öröksége.